วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆส ปริทรรศน์
Journal of MCU Palisueksabuddhaghosa Review
ISSN : 3057-1952 (ONLINE)

ประวัติศาสตร์อุปจาระ

History of Upacāra

พระมหาไวทย์ชนินทร์ อาวุธปญโญ (มีสุวรรณ)[1]
Phramaha Waichanin Arwudhapanyo (Meesuwan)
E-mail :waichanin007@gmail.com
พระมหาเอกอนันต์ จานวีโร (เชี่ยวชาญยิ่ง) [2]
Phramaha Ekanan Thanawiro (Chiaochanying)
E-mail : Phramahaekanan@gmail.com

Received: *January 12, 2025*; **Revised:** *February 6, 2025*;
Accepted: *February 6, 2025*;

บทคัดย่อ

บทความวิชาการ เรื่อง “ประวัติศาสตร์อุปจาระ” เป็นบทความที่ศึกษาโดยค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาและโยชนาแล้วนำข้อมูลมาเรียบเรียงจัดหมวดหมู่โดยอาศัยช่วงเวลาในการปรากฏของอุปจาระต่างๆนำเสนอในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า อุปจาระเป็นวิธีการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนาที่คาดว่าพัฒนาขึ้นโดยพระเถระกลุ่มมหาวิหารในช่วงแรก เพื่ออธิบายคำสอนในลักษณะโดยอ้อมหรือเนยยัตถะ อันมีจุดมุ่งหมายป้องกันการวิจารณ์ว่าคำสอนของพระพุทธศาสนาไม่สมเหตุสมผล ต่อมาพระเถระยุคหลังได้พัฒนาอุปจาระในรูปแบบต่าง ๆ โดยใช้หลักการ “พูดถึงสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง” ปัจจุบันมีการจัดแบ่งอุปจาระออกเป็น 13 รูปแบบ ได้แก่ การณูปจาระ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล), ผลูปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ), ฐานูปจาระ (กล่าวถึงที่อาศัยแต่หมายถึงผู้อาศัย), อเภโทปจาระ (กล่าวถึงสิ่งไม่ต่างให้เหมือนต่างกัน), สทิสูปจาระ (กล่าวถึงอุปมานะแต่หมายถึงอุปเมยยะ), คุณูปจาระ (กล่าวถึงคุณแต่หมายถึงผู้มีคุณ), เอกเทสูปจาระ (กล่าวถึงบางส่วนแต่หมายถึงทั้งหมด), สมีปูปจาระ (กล่าวถึงที่ใกล้แต่หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้), ตัทธัมมูปจาระ (กล่าวถึงสิ่งไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง), เภทูปจาระ (กล่าวถึงสิ่งต่างกันให้เหมือนสิ่งไม่ต่างกัน), เอกเทสยูปจาระ (กล่าวถึงทั้งหมดแต่หมายถึงบางส่วน), สมีปยูปจาระ (กล่าวถึงสิ่งใกล้แต่หมายถึงสถานที่ใกล้), และคุณยูปจาระ (กล่าวถึงผู้มีคุณแต่หมายถึงคุณ) การศึกษาอุปจาระช่วยให้ผู้สนใจในพระพุทธศาสนาเข้าใจธรรมะได้ลึกซึ้งครบถ้วน และนำไปสู่การปฏิบัติตามคำสอนเพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดคือนิพพานอย่างสมบูรณ์

---

[1] นักวิชาการอิสระ/Independent Scholar

[2] นักวิชาการอิสระ/Independent Scholar

คำสำคัญ: เนยยัตถะ, ประวัติศาสตร์, อุปจาระ

Abstract

The academic article titled "The History of *Upacāra*" examines and organizes data from the commentaries, sub-commentaries, and Yojana texts, categorizing the development of *Upacāra* over time and presenting it in a descriptive and analytical format. The study showed that *Upacāra* is a method of interpreting Buddhist teachings, likely developed by the *Mahāvihāra* elder Bhikkhus in its initial stages. It aimed to explain indirect teachings or *Neyyattha* and address criticisms that Buddhist doctrines were irrational. Over time, later elder monks expanded *Upacāra* into various forms based on the principle of 'referring to one thing while intending another.' Currently, *Upacāra* is categorized into 13 forms: *Kāraṇūpacāra* or referring to the cause but meaning the effect, *Phalūpacāra* or referring to the effect but meaning the cause, *Thānūpacāra* or referring to the base but meaning the residents, *Abhedūpacāra* or referring to indistinguishable things as if they are different, *Sadisūpacāra* or referring to the simile but meaning the object of comparison, *Guṇūpacāra* or referring to qualities but meaning the one possessing them, *Ekadesūpacāra* or referring to a part but meaning the whole, *Samīpūpacāra or* referring to proximity but meaning what is nearby, *Taddhammūpacāra* or referring to the non-existent as if it exists, *Bhedūpacāra* or referring to different things as if they are identical, *Ekadesayūpacāra* or referring to the whole but meaning only a part, *Samīpayūpacāra* or referring to something near but meaning the nearby location, *Guṇayūpacāra* or referring to a person possessing qualities but meaning the qualities themselves. Understanding *Upacāra* enhances one's comprehension of Buddhist teachings in a profound and comprehensive manner, ultimately facilitating the practice of the Dhamma to attain the ultimate goal of Nibbāna.

Keywords: Neyyattha, History, Upacāra

บทนำ

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนทางพุทธศาสนา ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ปิฎกคือ 1) พระวินัยปิฎกคือคำสอนที่เกี่ยวกับกฎระเบียบและอาจาระของพระภิกษุ 2) พระสุตตันตปิฎก คือคำสอนซึ่งพระองค์สอนให้เหมาะแก่บุคคลและโอกาสตลอดจนถึงเรื่องเล่าที่เรียกว่าชาดก 3) พระอภิธรรมปิฎก คือคำสอนที่เกี่ยวกับจิตเจตสิก รูป นิพพาน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติให้ใช้ภาษามคธเป็นภาษาในการบันทึกคำสอน

ของพระองค์[3]เหตุผลที่พระองค์เลือกน่าจะมาจากการที่ภาษามคธนั้นเป็นภาษาที่ชาวบ้านทั่วไปสามารถเข้าใจได้ ไม่เหมือนภาษาสันสกฤตที่มีเฉพาะชนชั้นสูงเท่านั้นที่ศึกษาและเข้าใจ และคำสอนตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ[4] ได้แก่ 1) เนยยัตถะ คือ คำสอนที่กล่าวโดยอ้อมซึ่งต้องอาศัยการตีความจึงจะเข้าใจได้ เช่น “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลจำพวก 1 บุคคล 2 จำพวก บุคคล 3 จำพวก บุคคล 4 จำพวก” คำว่า บุคคลในพุทธพจน์นี้ไม่ได้บ่งบอกว่า พระพุทธเจ้ายอมรับแนวคิด “บุคคล” เพราะว่าโดยปรมัตถ์ บุคคลนั้นไม่มีอยู่ พระดำรัสนี้เป็นการกล่าวโดยระดับสมมุติสัจจะ[5] จะเห็นได้ว่าพุทธพจน์นี้ถ้ายึดถือเอาตามศัพท์ก็อาจทำให้เข้าใจผิดได้ 2) นีตัตถะ คำสอนที่กล่าวโดยตรง ส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงปรมัตถะธรรม เช่น (ขันธ์ 5) ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ภาษามคธเหมือนกับภาษาในโลกนี้อย่างหนึ่ง คือเป็นภาษาที่มีสำนวนหรือการกล่าวโดยอ้อม อย่างเช่นในภาษาไทยก็มีคือ ศาลตัดสินจำคุก นาย ก. ตลอดชีวิต ที่จริงแล้วศาลเป็นสถานที่ไม่สามารถทำการตัดสินโทษได้ แต่ผู้ตัดสินโทษคือผู้พิพากษาที่อยู่ในศาล การพูดลักษณะนี้ถือว่าเป็นสำนวนที่กล่าวถึงที่อยู่อาศัย แต่หมายถึงผู้อยู่อาศัย ซึ่งพระเถระในยุคหลังพุทธปรินิพพานได้ใช้วิธีการอธิบายความถ้อยคำลักษณะนี้ออกมา โดยเรียกว่า อุปจาระ คือวิธีการอธิบายพุทธพจน์ที่เป็นเนยยัตถะที่พระอรรถกถาจารย์นิยมใช้ มีอยู่ 12 ประการ ได้แก่ 1) การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่หมายถึงผล 2) ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ 3) ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยแต่หมายถึงผู้อาศัย 4) อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนต่างกัน 5) สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะแต่หมายถึงอุปเมยยะ 6) คุณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงคุณแต่หมายถึงผู้มีคุณ 7) เอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วนแต่หมายถึงทั้งหมด 8) สมีปูปจาร คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้แต่หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ 9) ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง 10) เภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนสิ่งที่ไม่ต่างกัน 11) เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวส่วนทั้งหมดแต่หมายถึงบางส่วน 12) สมีปยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้แต่หมายถึงสถานที่ใกล้[6] อุปจาระจึงถือเป็นวิธีการอธิบายพุทธพจน์ที่เป็นเนยยัตถะ (คำที่ต้องอธิบาย) ซึ่งพระโบราณาจารย์ยุคหลังนิยมใช้กันมาก ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและคัมภีร์สัททาวิเสสมากมาย เช่น

วตฺถิโนติ มุตฺตสฺส. ฐานูปจาเรน ปเนตำ ‘‘วตฺถี’’ติ วุตฺตำ.[7]

บทว่า วตฺถิโน ได้แก่ ปัสสาวะ ฯ ก็คำว่า มุตฺตสฺส (ปัสสาวะ) นี้ ท่านกล่าวว่า วตฺถิ (กระเพาะปัสสาวะ) โดยฐานูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงที่อยู่อาศัยแต่หมายถึงสิ่งที่อาศัย)

ประโยคที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายนี้มาจากคาถาในสุตตนิบาต ซึ่งเป็นบาทขวาที่จะต้องเป็น ช คณะ ไม่สามารถใช้คำว่า ส มุตฺตสฺ ส (ย คณะ) ได้ พระพุทธเจ้าจึงใช้ ส วตฺถิ โน ซึ่งเป็น ช คณะ แต่คำว่า

---

[3] วิ.จู. (ไทย) 7/180/65.

[4] ทุก.อ. (ไทย) 20/25/47.

[5] ทุก.อ. (ไทย) 2/25/24.

[6] ธัมมานันทเถระ, ทอง หงส์ลดารมภ์, **อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาในพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อภิธรรมโชติกวิทยาลัย,2523) หน้า 31 – 54.

[7] ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/197/279.

วตฺถิ แปลว่ากระเพาะปัสสาวะ ไม่ใช่ปัสสาวะตามที่พระองค์ประสงค์จะกล่าวถึง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายเป็นโวหาร ซึ่งพุทธพจน์ในลักษณะที่เป็นโวหารโดยอ้อมนี้เราพบมากมายหลายที่ในพระไตรปิฎก

ในทางกลับกัน ถ้าเราตีความพุทธพจน์เนยยัตถะโดยไม่ใช้วิธีการของอุปจาระนั้น ก็อาจจะทำให้เราเข้าใจพระพุทธพจน์คลาดเคลื่อนจากพุทธประสงค์ เช่น คาถาในธรรมบทที่ว่า

ยสฺส ปาปํ กตํ กมฺมํ กุสเลน ปหียติ
โสมं โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมาติ.
ผู้ใดทำความชั่วแล้ว ละได้ด้วยกุศลธรรม ผู้นั้นย่อมส่องโลกนี้ให้สว่าง เหมือนพระจันทร์ที่พ้นจากเมฆ[8]

คาถานี้กล่าวถึงผู้ละความชั่วด้วยกุศลธรรม ชาวพุทธที่มีความรู้ด้านอภิธรรมเมื่อเห็นคำว่า กุศล ก็คงนึกถึง กุศลจิต 21 แต่อันที่จริงจิตที่ละความชั่วได้อย่างเด็ดขาดมีเพียงดวงเดียวเท่านั้น คือ อรหัตตมรรคจิต จะเห็นได้ว่าถ้าเราไม่ใช้หลักการอุปจาระมาช่วยตีความคำสอนก็อาจทำให้เราเข้าใจไปว่าหมายถึงกุศลจิตทั้งหมด แต่ถ้าเราถือว่าคำว่า กุศล ในคาถานี้เป็นคำสอนแบบเนยยัตถะที่ต้องอาศัยการตีความโดยอ้อมเราก็จะสามารถเข้าใจได้ตรงกับอรรถกถาของคัมภีร์นี้ที่อธิบายไว้ว่า

กุสเลนาติ อรหตฺตมคฺคํ สนฺธาย วุตฺตํ.
บทว่า กุสเลน พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาอรหัตตมรรค[9]

อย่างไรก็ดีการอธิบายพุทธพจน์ที่ชื่อว่า อุปจาระ นั้น ไม่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถายุคต้นเช่น มหานิทเทส จูฬนิทเทส ซึ่งเป็นผลงานของพระสารีบุตร และไม่ปรากฏในคัมภีร์ที่อธิบายวิธีการอธิบายพุทธพจน์ซึ่งเชื่อว่าพระมหากัจจายนเถระแต่ง ชื่อว่า เนตติปกรณ์ อีกด้วย ดังนั้นผู้เขียนจึงมีประวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาประวัติอุปจาระ 12 ใน 2 ประเด็น 1) กำเนิดและพัฒนาการของอุปจาระ 2) อิทธิพลของอุปจาระที่มีต่อคัมภีร์ยุคหลัง

กำเนิดและพัฒนาการ

ยุคอรรถกถา-ฎีกา พุทธโฆสาจารย์ (พุทธศตวรรษที่ 10 – 11)

วิธีการแบบอุปจาระนั้นปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์มหาวรรคอรรถกถา ชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระพุทธโฆสาจารย์แต่งราว พ.ศ. 1000 ซึ่งอุปจาระที่ปรากฏมีอยู่ประการเดียวคือ ผลูปจาระ หมายถึงสำนวนที่กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ โดยมีข้อความในคัมภีร์ดังกล่าวว่า

ยเถว หิ อุทกสฺส วา วาตสฺส วา อคฺคิโน วา ติณรุกฺขาทีนํ สภาคปลิภาคตาย วา ฌามตาย วา คตมคฺโค ปากโฏ โหติ, น จ โส คตมคฺโค ตาเนว อุทกาทีนิ, เอวเมว ชราย ทนฺตาทีนํ ขณฺฑิจฺจาทิวเสน คตมคฺโค ปากโฏ, จกฺขุ อุมฺมิเลตฺวาปิ คยฺหติ, น จ ขณฺฑิจฺจาทีเนว ชรา. น หิ ชรา จกฺขุวิญ เญยฺยา โหติ. น หิ ชรา จกฺขุวิญเญยฺยา โหติ. ยสฺมา ปน ชรํ ปตฺตสฺส อายุ หายติ, ตสฺมา ชรา ‘‘อายุโน สหานี’’ติ ผลูปจาเรน วุตฺตา.

ทางที่น้ำ ลม หรือไฟไปแล้วย่อมปรากฏเพราะพัดพาหญ้าและต้นไม้เป็นต้นให้ล้มราบไป หรือ

[8] ขุ.ธ. (ไทย) 25/173/87.
[9] ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/173/161.

เพราะเผาไหม้หญ้าและต้นไม้เป็นต้น แต่ทางไปนั้นนั่นแลที่ปรากฏแล้วก็ไม่ใช่น้ำเป็นต้นเหล่านั้นเลย ฉันใด ทางไปของความแก่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ปรากฏได้ ด้วยอำนาจแห่งอาการ 32 มีฟันเป็นต้น หลุดไปแล้วเป็นต้น บุคคลแม้หลับตาแล้วก็จับต้องได้ แต่ความมีฟันหลุดเป็นต้นนั่นแล ไม่ใช่ความแก่ เพราะว่า ความแก่ไม่ใช่สิ่งที่ใครๆจะพึงรู้ได้ด้วยตา แต่เพราะเหตุที่อายุของผู้ถึงความแก่ ย่อมเสื่อมไป ฉะนั้น ความแก่พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้โดยผลูปจาระว่า “ความเสื่อมอายุ”[10]

ความเสื่อมของอายุนั้นเป็นผลของชราหรือชรตารูป ฉะนั้นสำนวนว่าความเสื่อมของอายุจึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุคือความชรา เพราะชรานั้นสังเกตเห็นทางตาได้ยาก แต่เราสังเกตความชราได้จากความผมหงอก ฟันหลุดเป็นต้น พระองค์จึงตรัสถึงความเสื่อมแห่งอายุ ข้อความนี้เป็นการปรากฏครั้งแรกของอุปจาระในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

อีก 3 คัมภีร์ที่พระพุทธโฆสาจารย์แต่งคือ อรรถกถานิทานวรรค ชื่อ สารัตถปกาสินี อรรถกถาธัมมสังคณี ชื่อ อัฏฐสาลินี อรรถกถาวิภังค์ ชื่อ สัมโมหวิโนทนี ปรากฏอุปจาระหนึ่งประการอย่างเดียวกัน คือ ผลูปจาระ ส่วนอรรถกถาสุตตนิบาต ชื่อ ปรมัตถโชติกา ซึ่งพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้แต่งกลับปรากฏอุปจาระถึง 3 ประการคือ ผลูปจาระ การณูปจาระ และฐานูปจาระ โดย 2 ประการหลังเพิ่มขึ้นมาใหม่โดยมีข้อความในคัมภีร์ดังกล่าวว่า

วตฺถิโนติ มุตฺตสฺส. ฐานูปจาเรน ปเนตำ ‘‘วตฺถี’’ติ วุตฺตำ.

บทว่า วตฺถิโน (กระเพาะปัสสาวะ) ได้แก่ ปัสสาวะ. ก็บทว่า วตฺถิโน นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยฐานูปจาระ[11]

บทว่า วตฺถิโน นี้ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่าเป็น ปัสสาวะ แทนที่จะเป็นกระเพาะปัสสาวะตามศัพท์ที่ปรากฏ วิธีการนี้เป็นวิธีการอธิบายที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสถานที่แต่หมายถึงผู้อาศัยคือกล่าวถึงกระเพาะปัสสาวะอันเป็นที่อาศัยแต่หมายถึงปัสสาวะซึ่งเป็นผู้อาศัย ส่วนตัวอย่างของการณูปจาระปรากฏในคัมภีร์ดังนี้

อวิชฺชาย ปเภทนนฺติ เอตเมว จ อญฺญาวิโมกฺขำ อวิชฺชาปเภทนสงฺขาตำ นิพฺพานำ นิสฺสาย ชาตตฺตา การโณปจาเรน ‘‘อวิชฺชาย ปเภทนนฺติ ปพฺรูมีติ.

ข้อว่า อวิชฺชาย ปเภทนำ ความว่า ก็เรากล่าวอัญญาวิโมกข์นี้ว่า “เป็นเครื่องทำลายอวิชชา” โดยการณูปจาระ เพราะอาศัยนิพพานกล่าวคือเครื่องทำลายอวิชชาเกิดขึ้น.[12]

คาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในอุทยสูตร ซึ่งพูดถึงอุทยมาณพที่เป็น 1 ใน 16 มาณพผู้มาทูลถามปัญหากับพระพุทธเจ้า โดยอุทยมาณพได้ถามถึงอัญญาวิโมกข์ พระพุทธเจ้าจึงทรงตอบโดยตรัสถึงการทำลายอวิชชาที่เป็นเหตุของอัญญาวิโมกข์ ฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายคำนี้ว่าเป็นการพูดถึงเหตุคือการทำลายอวิชชาแต่หมายถึงผลคืออัญญาวิโมกข์หรือนิพพาน ซึ่งการอธิบายลักษณะนี้ได้รับการตั้งชื่อว่าการณูปจาระ

---

[10] ที.มหา.อ. (ไทย) 1/389/394.

[11] ขุ.สุ.อ. (ไทย) 1/197/279.

[12] ขุ.สุ.อ. (ไทย) 2/1114/450.

ส่วนคัมภีร์อื่นๆในช่วงนี้ก็แสดงอุปจาระ 2 ประการหลักๆก็คือ ผลูปจาระและการณูปจาระ คัมภีร์ที่แสดง 2 อุปจาระนี้ก็ได้แก่ อุทานอรรถกถา ชื่อ ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุอรรถกถา ชื่อ ปรมัตถทีปนี และเถรีคาถาอรรถกถา ชื่อ ปรมัตถทีปนี ทั้งหมดนี้แต่งโดยพระธรรมปาลเถระ ราว พ.ศ. 1071 – 1103 แต่มี 1 คัมภีร์ที่แต่งโดยพระธรรมปาลเถระปรากฏอุปจาระรูปแบบใหม่เรียกว่า อเภทูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนต่างกัน คัมภีร์ดังกล่าวคือ เนตติอรรถกถา ปรากฏข้อความว่า

> ตตฺถ ทุทฺธนฺติ ขีรํ. ทธิ ภวตีติ เอกตฺตนเยน อเภโทปจาเรน วา วุตฺตํ, น อญฺญถา. น หิ ขีรํ ทธิ โหติ. เตเนวาห – ‘‘น จตฺถิ เอกกาลสมวธานํ ทุทฺธสฺส จ ทธิสฺส จา’’ติ.[13]
>
> บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทุทฺธํ ได้แก่ นมสด. บทว่า ทธิ ภวติ (กลายเป็นนมส้ม) ท่านกล่าวโดยเอกัตตนัย หรือโดยอเภโทปจาระ ไม่ได้กล่าวโดยประการอื่น. เพราะนมสดกับนมเปรี้ยวไม่เหมือนกัน. เพราะเหตุนั้นแลท่านจึงกล่าวว่า ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างนมสดกับนมเปรี้ยวไม่มี ดังนี้

ตัวอย่างของอเภโทปจาระนี้ท่านเริ่มต้นด้วยการอธิบายคำว่า เหตุ และ ปจฺจย ให้ต่างกัน โดยอธิบายว่า คำว่า เหตุ มีลักษณะไม่ทั่วไป แต่คำว่า ปจฺจย มีลักษณะทั่วไป[14] ทั้งๆที่คำว่า เหตุ และ ปจฺจย เป็นคำไวพจน์ซึ่งกันและกันดังคัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกากล่าวไว้ว่า

> นิมิตฺตํ การณํ ฐานํ ปทํ พีชํ นิพนฺธนํ
> นิทานํ ปภโว เหตุ สมฺภโว เสตุ ปจฺจโย.[15]
>
> เหตุมี 12 คำได้แก่ นิมิตฺต, การณ,ฐาน,ปท,พีช,นิพนฺธน,นิทาน,ปภว,เหตุ,สมฺภว,เสตุ,ปจฺจย

ดังนั้นท่านอาจารย์ธรรมปาละจึงอธิบายคำอธิบายนี้ว่าเป็นอเภโทปจาระ เพราะอธิบายคำว่า เหตุ และ ปจฺจย ซึ่งมีความหมายไม่ต่างกันให้มีความหมายต่างกัน ส่วนเอกัตตนัยนั้นหมายถึง คำว่า เหตุ และ ปจฺจย นั้นมีสภาพอย่างเดียวกันคือทำให้ปัจจยุปบันนธรรมเกิดขึ้น และการที่ท่านอาจารย์ธรรมปาละอธิบายด้วยนมสดและนมส้มเพราะนมสดและนมส้มนั้นเป็นสิ่งเดียวกันแต่เกิดขึ้นไม่พร้อมกัน มีระยะกาลไม่เหมือนกัน เหมือนเด็กที่โตไปเป็นผู้ใหญ่ เราอาจพูดได้ว่าเหมือนเป็นคนละคนกัน แต่จริงๆแล้วต่างกันแค่ช่วงวัย ซึ่งอาศัยความสืบต่อของรูปนามเกิดขึ้นเท่านั้นเอง

ยังมีคัมภีร์จูฬนิทเทสอรรถกถา ที่แต่งโดยพระเทวเถระ ราว พ.ศ. 1100 ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา ที่แต่งโดยพระมหานามเถระ ราว พ.ศ. 1100 เช่นกัน ที่ใช้ผลูปจาระและการณูปจาระเป็นวิธีอธิบายคำสอนโดยอ้อมหรือที่เรียกว่า เนยยัตถะ หรือ อมุขยะ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาในยุคเดียวกันเช่น สีลักขันธวรรคอรรถกถา ทีฆนิกาย กังขาวิตรณีอรรถกถามาติกาวินัย เป็นต้น ไม่ปรากฏการใช้วิธีการอุปจาระ ผู้เขียนจึงไม่กล่าวถึงคัมภีร์เหล่านั้นในบทความนี้

ในช่วงนี้ยังมีพระอรรถกถาจารย์รูปหนึ่งที่เป็นพระฎีกาจารย์ด้วยคือ พระธรรมปาลเถระ ท่านแต่งคัมภีร์สีลักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาถิกวรรคฎีกา มูลปัณณาสก์ฎีกา มัชฌิมปัณณาสก์ฎีกา อุปริ

---

[13] เนตฺติ.อ.(บาลี) 1/49/14.

[14] เนตฺติ.อ.(บาลี) 1/49/148..

[15] อภิธาน.(บาลี) คาถา 91.

ปัณณาสก์ฎีกา สคาถวรรคฎีกา นิทานวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา เอกกนิบาตฎีกาเป็นต้น[16] ซึ่งบรรดาฎีกาเหล่านี้มีอุปจาระเพิ่มมาอีก 1 ได้แก่ ฐานูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยแต่หมายถึงผู้อยู่อาศัย ดังมีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อคารโตติ อคารวาสโต, อุตฺตรปทโลเปน นิสฺสยูปจาเรน วา อยํ นิทฺเทโสติ.[17]

บทว่า อคารโต (จากเรือน) ได้แก่ ได้แก่ จากผู้อยู่ในเรือน นิเทสนี้ท่านแสดงโดยการลบบทหลัง หรือโดยสำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย (ฐานูปจาระ)

ประโยคในคัมภีร์ฎีกานี้อธิบายคำว่า อคารสฺมา จากประโยคเต็มว่า สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตา กุลบุตรศรัทธาแล้วออกบวชไม่มีเรือนจากผู้ครองเรือน[18] โดยในอรรถกถาอธิบายว่า อคารโต แล้ว ฎีกาก็มาอธิบายต่อว่า อคารวาสโต ในพระไตรปิฎกภาษาไทยส่วนใหญ่แปล อคารสฺมา ว่า จากเรือน แต่เมื่อดูคำอธิบายในฎีกาแล้วควรจะแปลว่า จากผู้ครองเรือน มากกว่า เพราะท่านอธิบายโดยเป็นฐานูปจาระซึ่งกล่าวถึงที่อาศัยแต่หมายถึงผู้อยู่อาศัย

สรุปแล้วยุคพุทธศตวรรษที่ 10 – 11 ปรากฏการใช้อุปจาระ 4 ประเภทด้วยกันคือ การณูปจาระ ผลูปจาระ อเภทโปจาระและ ฐานูปจาระ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 [19] ยังมีพระฎีกาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่อีกท่านหนึ่งคือ พระอานันทเถระ ได้ประพันธ์คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรมชื่อ มูลฎีกา ขึ้นมา แต่คัมภีร์นี้ก็ไม่ปรากฏอุปจาระประเภทใหม่แต่อย่างใด กลับปรากฏ 2 อุปจาระที่ใช้กันในยุคก่อนคือ การณูปจาระและผลูปจาระ ท่านอานันทเถระนั้นท่านพำนักอยู่ที่มหาวิหาร ได้มีลูกศิษย์ที่มีชื่อเสียงท่านหนึ่งชื่อว่า พระพุทธปิยะ ซึ่งเป็นผู้ประพันธ์คัมภีร์ปทรูปสิทธิไวยากรณ์และปัชชมธุ

ยุคฎีกาพุทธศตวรรษที่ 16 – 20

ยุคนี้เป็นยุคที่การศึกษาพระพุทธศาสนารุ่งเรืองเป็นอย่างมากสังเกตได้จากการเกิดคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์ที่มีชื่อเสียงขึ้นมากมายทั้งในลังกาและพม่า คัมภีร์แรกๆ ในยุคนี้เกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 16[20] คือ คัมภีร์ปทรูปสิทธิ แต่งโดยพระพุทธปิยะ คัมภีร์นี้ปรากฏเพียงอุปจาระเดียวคือ ฐานูปจาระ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ธาตฺวาเทสสฺสาปิ จาโนปจาเรน ธาตุโวหารโต ‘‘อสฺโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต’’ติ วุทฺธิ, สงฺขาโร. เอวํ ปริกฺขาโร, ปุเรกฺขาโร.[21]

พฤทธิ์ด้วยสูตรว่า เพราะแม้อาเทสของธาตุก็เรียกว่า ธาตุได้ โดยฐานูปจาระ อุทาหรณ์ สงฺขาโร. ปริกฺขาโร ปุเรกฺขาโร ก็เหมือนกัน

---

[16] มินจีมหาสิริเชยะตู, **ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก, 2558), หน้า 42.

[17] ม.มู.ฏี.(บาลี) 1/34/260.

[18] ม.มู.(ไทย) 12/33/34.

[19] Dictionary of Pali Proper Names. P.271

[20] พระคันธสาราภิวงศ์, **ปทรูปสิทธิมัญชรี คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิ เล่ม 1**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, 2547), หน้า 11.

[21] ปทรูปสิทธิ. สูตร 582.

ประโยคนี้อธิบายการประกอบรูปศัพท์ของคำว่า สงฺขาโร ซึ่งมาจาก สํ บทหน้า กร ธาตุ ณ ปัจจัย คำอธิบายนี้พูดถึงการอาเทสของธาตุ คือ เราต้องแปลง กร เป็น ขร ก่อน เพราะ สํ อุปสรรคอยู่ข้างหน้า (สํ ขร) แล้วจึงพฤทธิ์ด้วยสูตรว่า อส์โยคนฺตสฺส เป็นต้น (สํ ขาร) แต่สูตรนี้ใช้พฤทธิ์ธาตุ ท่านพุทธัปปิยะจึงอธิบายว่า ธาตุ กับ อาเทสของธาตุนั้นไม่ต่างกัน อาเทสของธาตุนั้นอาศัยธาตุจึงเกิดขึ้นมาได้ ดังนั้นจึงสามารถพฤทธิ์ได้ด้วยสูตรดังกล่าว

จะเห็นได้ว่าแนวคิดอุปจาระแม้จะผ่านมาหลายร้อยปีแต่ก็ยังมีวิธีการเหมือนเดิม แสดงว่ามีการสอนสืบทอดมาอย่างไม่ขาดสายในสำนักมหาวิหาร แต่เป็นเรื่องที่รู้ได้ยากว่ามีการสอนอุปจาระในสมัยนั้นกี่ประเภท เพราะไม่มีคัมภีร์ไหนระบุหรือบรรจุหลักการอุปจาระอย่างเป็นทางการเลย

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 นี้ เป็นช่วงที่มีอุปจาระปรากฏเพิ่มขึ้นมาอีก 5 อุปจาระ ได้แก่ ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผู้อาศัยแต่หมายถึงที่อาศัย โดยอุปจาระนี้ปรากฏขึ้นในคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา แต่งโดยพระสังฆรักขิตมหาเถระ มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

> กวีนํ อธิปฺปายสงฺขาตภาวปกาสโก อุตฺติวิเสโส ตทตฺเถน ภาโว นาม, ตสฺส นิสฺสยภูตํ นามาทิปท-สนฺตานํ อิห นิสฺสิโตปจาเรน ภาโว นามาติ อีริตํ.[22]
>
> ประเภทของอลังการที่แสดงภาวะคือจุดมุ่งหมายของกวีทั้งหลาย ชื่อว่า ภาวะ โดยอรรถนั้น แม้กลุ่มบทนามเป็นต้นอันเป็นที่อาศัยของภาวาลังการนั้น ท่านก็เรียกว่า ภาวะ ในที่นี้ โดยฐานยูปจาระ

อลังการเป็นหลักการตกแต่งคำพูดให้งดงาม แต่อลังการนั้นจะเกิดขึ้นมาไม่ได้หากไม่มีบทนามเป็นต้น ดังนั้น บทนามเป็นต้นจึงเป็นที่อาศัยของอลังการ คำอธิบายนี้กล่าวถึงภาวาลังการอันเป็นส่วนประกอบหรือผู้อาศัยของบทนามแต่ก็หมายถึงบทนามอันเป็นที่อาศัยได้ด้วย ดังตัวอย่างว่า กุนฺตา ปจรนฺติ หอกย่อมเที่ยวไป ที่จริงแล้วหอกเคลื่อนไหวเองไม่ได้แต่ต้องอาศัยแรงของคนหอกจึงจะเคลื่อนไหวได้ ดังนั้นประโยคนี้กล่าวถึงหอกแต่ก็หมายถึงคนที่ถือหอกนั่นเอง

อีก 4 อุปจาระที่เหลือนั้นปรากฏในคัมภีร์นยาสะ ได้แก่ 1) เอกเทสยูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงทั้งหมดแต่หมายถึงบางส่วน 2) สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะแต่หมายถึงอุปเมยยะ 3) คุณูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงคุณของสิ่งของหรือบุคคลแต่หมายถึงบุคคลหรือสิ่งของที่มีคุณ 4) ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

> สมุทาเยหิ ปวตฺโต สทฺโท อวยเวปิ ทิสฺสติ. รุกฺขํ ฉินฺทติ, ปโฏ ทฑฺโฒติ ยถา. โกจิ สณฺฐานาทีหิ ตัสทิสตฺตา สีโหยํ ปุริโสตฺยาทีสุ. โกจิ คุณวเสน นีโลยํ ปโฏตฺยาทีสุ. โกจิ ตทฺธมฺมวเสน สสวิสาณนฺติ อาทีสุ.[23]
>
> ศัพท์ที่เป็นไปโดยหมู่แต่ปรากฏแม้ในส่วน อุทาหรณ์ รุกฺขํ ฉินฺทติ (ตัดต้นไม้) ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกเผา). ศัพท์บางศัพท์ ถูกเรียกเช่นนั้นเพราะสัณฐานเป็นต้น เนื่องจากมีส่วนคล้ายกับสิ่งนั้น ดังในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า บุรุษผู้นี้ดั่งราชสีห์. บางศัพท์ ถูกเรียกเช่นนั้นโดยคุณลักษณะดังในอุทาหรณ์

---

[22] สุโพธ.ฎี. (บาลี) 1/329/294.

[23] นยาส. (บาลี) –/–/310.

เป็นต้นว่า นีโลยํ ปโฏ (ผ้านี้สีเขียว). บางศัพท์ถูกเรียกเช่นนั้นโดยตัทธัมมะดังในอุทาหรณ์ว่า สสวิสาณํ (เขากระต่าย).

ตัวอย่างแรกของประโยคนี้แสดงตัวอย่างของเอกเทสยูปจาระ เพราะว่าคำว่า ตัดต้นไม้ นั้นเราไม่ได้ตัดต้นไม้ทั้งต้น แต่เราตัดบางส่วนของมันเช่นลำต้น หรือกิ่งของมัน แต่กล่าวว่า “ต้นไม้” ซึ่งเป็นทั้งหมด ดังนั้นคำนี้จึงเป็นอุทาหรณ์ของการที่กล่าวถึงทั้งหมดคือต้นไม้แต่หมายถึงบางส่วนคือลำต้นหรือกิ่ง ในกรณีผ้าถูกไฟไหม้เหมือนกัน ไฟนั้นไหม้เพียงบางส่วนแต่เรากล่าวถึงผ้าทั้งผืน

อีกตัวอย่างกล่าวถึงสทิสูปจาระ โดยตัวอย่างกล่าวว่า บุรุษผู้นี้ดั่งราชสีห์ ทั้งที่ไม่มีอุปมาโชตกะให้เราเห็นแต่เราก็อนุมานได้ว่าบุรุษไม่มีทางเป็นราชสีห์ไปได้ เป็นได้เพียงคล้ายราชสีห์เนื่องจากมีรูปร่างคล้ายราชสีห์หรือมีความกล้าหาญดุจราชสีห์ แต่ที่ท่านไม่ใส่อุปมาโชตกะคือ วิย หรือ อิว ไว้ เพราะเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นเครื่องเปรียบเทียบคือราชสีห์จริงๆ โดยหมายถึงบุรุษที่ถูกเปรียบ

อีกตัวอย่างกล่าวถึงคุณูปจาระ โดยตัวอย่างกล่าวถึงผ้าสีเขียว แต่ตัวอย่างอาจจะไม่ค่อยชัดเจนเท่าไรนัก ซึ่งท่านอาจารย์กล่าวว่า นีโล ปโฏ ผ้าสีเขียว ทั้งที่ท่านน่าจะกล่าวเพียงว่า นีลํ อาหร จงนำ (ผ้า) สีเขียวมา ก็จะเป็นการกล่าวถึงคุณลักษณะคือสีเขียวแต่หมายถึงเจ้าของคุณลักษณะคือผ้าที่บุคคลต้องนำมาตามคำสั่ง แต่ท่านกลับกล่าวทั้งสีเขียวอันเป็นคุณะ ทั้งผ้าอันเป็นคุณี ทำให้ตัวอย่างไม่ชัดเจนเท่าไหร่นัก

อีกตัวอย่างกล่าวถึงตัทธัมมูปจาระ โดยกล่าวถึงเขากระต่าย ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง แต่ท่านบัญญัติขึ้นมาให้เหมือนมีจริง ตัทธัมมูปจาระนั้นพบได้น้อยในพระไตรปิฎก แต่ก็มีอยู่บ้าง สรุปแล้วในช่วงศตวรรษที่ 17 มีอุปจารเพิ่มมาอีก 5 รวมกับยุคอรรถกถาอีก 4 เป็น 9 คัมภีร์ในช่วงศตวรรษนี้ยังมีอีกหลายคัมภีร์เช่น สารัตถทีปนี แต่งโดยพระสารีบุตร วชิรพุทธิฎีกา แต่งโดยพระวชิรพุทธิ แต่ก็ยังไม่มีอุปจาระที่เกินไปกว่าอุปจาระทั้ง 9 นี้

ประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 อูจีป้วย หรือหลวงตาสากได้แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีเนื้อหาลึกซึ้งคัมภีร์หนึ่งชื่อว่า คัมภีรัตถะ เป็นคัมภีร์วินิจฉัยประเด็นต่างๆในไวยากรณ์และรวมถึงอุปจาระทั้ง 10 ในคัมภีร์นี้มีที่เพิ่มมาจากศตวรรษที่ 17 อยู่ 2 อุปจาระคือ สมีปูปจาระและเอกเทสูปจาระ ซึ่งท่านยกตัวอย่าง คงฺคายํ สสฺสํ ติฏฺฐติ ข้าวกล้าตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา[24] ตัวอย่างนี้พูดถึงสมีปูปจาระ ที่จริงแล้วตัวอย่างว่า คงฺคายํ เป็นต้นนั้นเป็นตัวอย่างของสมีปยูปจาระ แต่อูจีป้วยยกตัวอย่างไม่ถูก เพราะคำว่า คงฺคายํ เป็นสมีปี หรือสิ่งที่ใกล้ฝั่ง ไม่ใช่ฝั่งซึ่งเป็นสมีปะ การพูดถึงสมีปีแต่หมายถึงสมีปะตามหลักการจึงเรียกว่า สมีปยูปจาระ ดังนั้นอุปจาระที่เกิดขึ้นใหม่ในคัมภีร์นี้ต้องเป็นสมีปยูปจาระไม่ใช่สมีปูปจาระตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์ อีกทั้งตัวอย่างที่ท่านยกมาในส่วนของเอกเทสูปจาระนั้นคือ สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ เราเห็นมหาสมุทรแล้ว[25] ตัวอย่างนี้ก็เป็นการพูดถึงมหาสมุทรซึ่งคือทั้งหมด (เอกเทสี) แต่หมายถึงเฉพาะส่วนที่เห็นได้ (เอกเทสะ) ตัวอย่างนี้จึงเป็นตัวอย่างของเอกเทสยูปจาระ ดังนั้นผู้เขียนจะนับเฉพาะอุปจาระที่ได้รับการกล่าวถึงในคัมภีร์นี้เท่านั้นคือ สมีปูปจาระและเอกเทสูปจาระ เมื่อรวมกับของเดิมจึงมีอุปจาระทั้งสิ้น 11 อุปจาระ

---

[24] **ประมวลจูฬสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์,** (นครปฐม: โรงพิมพ์ซีเอไอเซ็นเตอร์, 2551), หน้า 41.

[25] เรื่องเดียวกัน,หน้า 486.

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ได้มีคัมภีร์หนึ่งชื่อว่า สัททสารัตชาลินี เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีล้วน แต่งราว พ.ศ.1899 โดยพระนาคิตเถระ ชาวพม่า ซึ่งมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้ากิตติสีหสูระ (ราว พ.ศ. 1855) ประพันธ์เป็นคาถา 516 คาถา แสดงเรื่องการเชื่อมคำ (สนธิ) จนถึงกิตก์ปัจจัย ในช่วงต้นของคัมภีร์นั้นมีกัณฑ์พิเศษ ซึ่งแสดงเรื่องอุปจาระ 10 และ นยะ 40 พร้อมกับตัวอย่างไว้ด้วย โดยอุปจาระทั้ง 10 ที่แสดงในคัมภีร์นี้ก็เหมือนกับคัมภีร์ตถะ

อิทธิพลต่อคัมภีร์ยุคหลังพุทธศตวรรษที่ 20

คัมภีร์ยุคหลังศตวรรษที่ 20 นั้นได้ปรากฏผู้ประพันธ์นอกจากชาวสิงหลและอินเดียคือ ปรากฏในพม่าและไทย เพราะประเทศเหล่านี้ส่งพระสงฆ์ไปเรียนที่ลังกาเป็นจำนวนมากหรือนิมนต์พระชาวสิงหลมาเป็นเจ้าอาวาสบ้างก็มี ทำให้การศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศเหล่านี้ได้รับการพัฒนาเป็นอย่างมากโดยเฉพาะพม่าที่มีผลงานคัมภีร์พุทธศาสนาจำนวนมาก ในบรรดาคัมภีร์เหล่านี้ผู้เขียนพบการใช้อุปจาระและการพัฒนาโดยเพิ่มรูปแบบอุปจาระขึ้นไปอีกดังจะแสดงเรียงตามปีที่ประพันธ์ดังต่อไปนี้

คัมภีร์ในประเทศพม่า

นิรุตติสารมัญชูสา เป็นคัมภีร์อธิบายนยาสปกรณ์ แต่งโดยพระทาฐานาคะ ราวพุทธศตวรรษที่ 22[26] มีการแสดงอุปจาระ 10 ประการเหมือนสัททสารัตถชาลินี ไม่มีอุปจาระใหม่เพิ่มขึ้นมา ส่วนหลักการของอุปจาระก็ยังเหมือนกับยุคเดิม

ปทวิจาร เป็นคัมภีร์อธิบายไวยากรณ์สายกัจจายนะ แต่งขึ้นเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 โดยท่านญาณสัทธัมมเถระ ชาวพม่า คัมภีร์ได้แสดงอุปจาระ 10 ประการเหมือนกับที่แสดงในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสา ไม่มีอุปจาระใหม่เพิ่มขึ้นมา

ปทวิจารคัณฐิ เป็นคัมภีร์ไขศัพท์ยากของปทวิจาร แต่งเมื่อ พ.ศ. 2454 โดยพระโกสัลลาภิวงศ์เถระ ในคัมภีร์นี้ได้แสดงอุปจาระประเภทใหม่เข้าไป 1 อุปจาระ คือสมีปยูปจาระ รวมกับของเดิม 11 เป็น 12 อุปจาระ

อนุทีปนี เป็นคัมภีร์อธิบายปรมัตถทีปนีของท่านอาจารย์แลดีสยาดอ ท่านแต่งคัมภีร์นี้เองหลังจากแต่งปรมัตถทีปนี 19 ปี คือ พ.ศ. 2459[27] โดยคัมภีร์นี้ได้แสดงอุปจาระประเภทใหม่ชื่อว่า คุณยูปจาระ ได้แก่ สำนวนที่กล่าวถึงผู้มีคุณแต่หมายถึงคุณ ดังตัวอย่างในคัมภีร์นั้นว่า

“พุทฺธานุสฺสตี”ติ เอตฺถ พุทฺธสทฺโท คุณฺยูปจารวจนำ โหติ คุณิโน ทพฺพสฺส นาเมน คุณานำ คเหตพฺพตฺตาติ วุตฺตำ “พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสตี”ติ.[28]

พุทธ ศัพท์ในบทว่า พุทฺธานุสฺสติ นี้ เป็นการกล่าวคุณยูปจาระ เพราะท่านถือเอาคุณทั้งหลายโดยชื่อของทัพพะที่มีคุณ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสติ

เมื่อรวมกับของเดิมที่มีอยู่ 12 อุปจาระ ดังนั้น ณ บัดนี้ อุปจาระควรจะมีถึง 13 อุปจาระด้วยกันแต่ท่านอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ รวบรวมแสดงอุปจาระไว้เพียง

---

[26]เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

[27] ญาณธชเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสารไทยการพิมพ์, 2552), หน้า 35.

[28] อนุทีปนี, เข้าถึงจาก Tipitaka App /แลดีสยาดอ/อนุทีปนี/กมฺมฏฺฐานสงฺคหอนุทีปนา.

12 ในหนังสือชื่อ อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาทางพุทธศาสนา เมื่อ พ.ศ. 2523[29] โดยไม่ได้แสดงคุณยูปจาระที่ท่านอาจารย์แลดีสยาดอเสนอไว้ ผู้เขียนคาดว่าคงเนื่องมาจากการที่ท่านอาจารย์แลดีสยาดอถูกพระสงฆ์พม่าจำนวนมากคว่ำบาตร (ปัตตนิกุชชนกรรม) เนื่องจากแต่งคัมภีร์คัดค้านอภิธัมมัตถวิภาวินี เพราะคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีนั้นเป็นหลักสูตรเรียนของพม่ามาหลายร้อยปี แต่พระสิงหลผู้เชี่ยวชาญอภิธรรมมักเรียกฎีกาวิภาวินีว่า “ฎีกาใส้รั่ว” เหตุที่มีข้อผิดพลาดจำนวนมาก[30]

อย่างไรก็ตาม อุปจาระแบบใหม่ที่ท่านอาจารย์แลดีเสนอนั้นเข้ากันกับหลักการของอุปจาระคือ “กล่าวถึงสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่งโดยอ้อม” ดังนั้นผู้เขียนจึงเห็นด้วยที่จะนับอุปจาระรูปแบบนี้เข้าไปในอุปจาระคัมภีร์ในประเทศไทย

รัตนพิมพวงศ์ เป็นคัมภีร์แสดงประวัติพระแก้วมรกตแต่งโดยพระพรหมราชปัญญา แห่งวัดภูเขาหลวง ประมาณพุทธศตวรรษที่ 21[31] ในคัมภีร์นี้ไม่มีการแสดงอุปจาระไว้เลย

สิหิงคนิทาน เป็นคัมภีร์แสดงประวัติของพระพุทธสิหิงค์ประพันธ์โดยพระโพธิรังสีแห่งล้านนา เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 21 เนื่องจาคัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์แสดงประวัติจึงไม่มีการใช้อุปจาระเช่นกัน

สมันตปาสาทิกาอัตถโยชนา เป็นคัมภีร์โยชนาของอรรถกถาสมันตปาสาทิกา แต่งโดยพระญาณกิตติแห่งล้านนา เมื่อประมาณ พ.ศ. 2028 – 2043[32] คัมภีร์ไม่ปรากฏการใช้อุปจาระทั้ง 11 ดังที่กล่าวมาแล้ว

อภิธัมมัตถวิภาวินีอัตถโยชนา เป็นคัมภีร์โยชนาของอภิธัมมัตถวิภาวินีที่ใช้เป็นหลักสูตรแปลมคธเป็นไทยของเปรียญธรรม 9 ประโยค ประพันธ์โดยพระญาณกิตติ เมื่อประมาณ พ.ศ. 2028 – 2043[33] คัมภีร์นี้ปรากฏการใช้อุปจาระอยู่ 3 ประการด้วยกันคือ ผลูปจาระ ฐานูปจาระและฐานยูปจาระ ไม่มีอุปจาระประเภทใหม่เกิดขึ้นในคัมภีร์นี้แต่อย่างใด

มูลกัจจายนอัตถโยชนา เป็นคัมภีร์โยชนาของกัจจายนไวยากรณ์แต่งโดยพระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา เมื่อประมาณ พ.ศ. 2028 – 2043[34] คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏการใช้อุปจาระแต่อย่างใด

สังขยาปกาสกะ เป็นคัมภีร์แสดงมาตราชั่ง ตวง วัดของอินเดียโบราณ แต่งโดยพระญาณกิตติเถระเมื่อ พ.ศ.2058 คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏการใช้อุปจาระเช่นกัน

มังคลัตถทีปนี เป็นคัมภีร์อธิบายมงคล 38 ประการแต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์แห่งล้านนา พ.ศ. 2067[35] คัมภีร์นี้มีการใช้อุปจาระประการเดียวคือ ฐานูปจาระ ไม่มีการเพิ่มรูปแบบของอุปจาระขึ้นมาแต่อย่างใด

---

[29] ธัมมานันทเถระ, ทอง หงส์ลดารมภ์, **อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาในพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อภิธรรมโชติกวิทยาลัย,2523), หน้า 31 – 54.

[30] ญาณธชเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสารไทยการพิมพ์, 2552), หน้า 33.

[31] คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รพีปกรณ์, 2555), หน้า 134.

[32] เรื่องเดียวกัน, หน้า 136.

[33] เรื่องเดียวกัน,หน้า 135.

[34] เรื่องเดียวกัน,หน้า 136.

สังคีติยวงศ์ เป็นคัมภีร์พงศาวดารไทยที่แต่งเป็นภาษาบาลี ประพันธ์โดยสมเด็จพระวันรัตน์ เมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม พ.ศ.2332[36] คัมภีร์นี้ก็ไม่มีการใช้อุปจาระประเภทไหนเลย

คัมภีร์ที่ไม่ได้นำมาแสดงในที่นี้ส่วนใหญ่เป็นคัมภีร์ที่ไม่มีอุปจาระปรากฏอยู่และไม่ใช่คัมภีร์ที่มีชื่อเสียง บางคัมภีร์ก็มีอุปจาระแบบเดิม ไม่มีรูปแบบใหม่เพิ่มขึ้นมา อีกทั้งหลักการใช้ก็ไม่ได้เปลี่ยนไปจากเดิมด้วย ดังนั้น ผู้เขียนจึงไม่นำคัมภีร์เหล่านั้นมาแสดง ณ ที่นี้

สรุป

ในช่วงแรก พระเถระกลุ่มมหาวิหารได้พัฒนาอุปจารขึ้นมาเพื่ออธิบายคำสอนแบบโดยอ้อมหรือเนยยัตถะ เพื่อป้องกันการโจมตีจากศาสนาอื่นว่าศาสนาพุทธมีคำสอนที่ไม่สมเหตุสมผล จากนั้นพระเถระยุคต่อมาก็อาศัยหลักการ “พูดถึงสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง” นี้ สังเกตเห็นรูปแบบใหม่ๆ จึงสร้างอุปจาระแบบใหม่มาเรื่อยจนมาถึงทุกวันนี้ก็มีถึง 13 รูปแบบด้วยกัน ได้แก่ 1) การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่หมายถึงผล 2) ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ 3) ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยแต่หมายถึงผู้อาศัย 4) อเภโทปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนต่างกัน 5) สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะแต่หมายถึงอุปเมยยะ 6) คุณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงคุณแต่หมายถึงผู้มีคุณ 7) เอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วนแต่หมายถึงทั้งหมด 8) สมีปูปจาร คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้แต่หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ 9) ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง 10) เภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนสิ่งที่ไม่ต่างกัน 11) เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวส่วนทั้งหมดแต่หมายถึงบางส่วน 12) สมีปยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้แต่หมายถึงสถานที่ใกล้ 13) คุณยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผู้มีคุณแต่หมายถึงคุณ อุปจาระเป็นเครื่องมือตีความที่มีประโยชน์ต่อผู้สนใจศึกษาศาสนาพุทธมาก ทำให้เข้าใจธรรมได้ลึกซึ้งครบถ้วนยิ่งขึ้น อันจะส่งผลต่อการประพฤติปฏิบัติตามคำสอนเพื่อจุดมุ่งหมายสูงสุดคือนิพพานต่อไป

เอกสารอ้างอิง

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รพีปกรณ์, 2555.

ญาณธชเถระ. **อนุทีปนี.** เข้าถึงจาก Tipitaka App /แลดีสยาดอ/อนุทีปนี/กมฺมฏฺฐานสงฺคหอนุทีปนา.

[35] เรื่องเดียวกัน,หน้า 136.

[36] เรื่องเดียวกัน,หน้า 145.

ญาณธชเถระ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสารไทยการพิมพ์, 2552.

ธัมมปาลเถระ. **เนตติอรรถกถา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาณ, 2539.

ธัมมปาลเถระ. **มูลปัณณาสก์ฎีกา.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาณ, 2539.

ธัมมานันทเถระ,ทอง หงส์ลดารมภ์. **อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาในพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, 2523.

ประมวลจูฬสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์. นครปฐม: โรงพิมพ์ซีเอไอเซ็นเตอร์, 2551.

พระคันธสาราภิวงศ์. **ปทรูปสิทธิมัญชรี คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิ เล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.

พระพุทธัปปิยะ. **ปทรูปสิทธิ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2543.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **ปัญจมูลคันถะ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2544.

พระสิริธัมมกิตติเถระ. **สุโพธาลังการะ อภินวฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, 2560.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 12 สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 25 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 7 วินัยปิฎก จูฬวรรค.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 1 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 2 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 2 สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

มินจีมหาสิริเชยะตู. **ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, 2558.

วชิรพุทธิเถระ. **นยาสปกรณ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสารไทยการพิมพ์, 2566.

G.P. Malalasekera. **Dictionary of Pali Proper Names.** 1st Indian Edition. Motilal Banarsidass, 1974.

Hermann Kulke, K. Kesavapany, Vijay Sakhuja . **Nagapattinam to Suvarnadwipa Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia. Manohar Publications, 2010.**